

Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення

Анотація. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства – важливий складник системи відносин „державна – громадянське суспільство”.

В Україні напрям сприяння розвитку громадянського суспільства виокремився на початку 2000-х років. Уже реалізовані три відповідні державні документи (концепція, стратегії) та підготовлений проєкт нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Затверджена й низка нормативно-правових актів про різні механізми взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства (консультації з громадськістю, громадські ради, громадська експертиза та ін.).

У статті досліджуються особливості державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Акцентовано увагу на організаційно-функціональному забезпеченні цього процесу, виокремлено його проблемні аспекти. Проаналізовано процес становлення системи підрозділів органів виконавчої влади з питань взаємодії з громадськістю. Розглянуто організаційні характеристики таких підрозділів та їх функції.

Окрему увагу приділено проблемам організаційно-функціонального забезпечення в частині формування політики сприяння розвитку громадянського суспільства, визначення стандартів та координації діяльності органів виконавчої влади у відповідній сфері.

За результатами дослідження автором обґрунтовано, що в цілому державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні пройшла початковий, засадничий етап становлення. Однак загальна її ефективність не є достатньою. І організаційно-функціональне забезпечення є одним із факторів такої ситуації.

Зокрема, досі не завершене формування повноцінної системи спеціальних підрозділів в органах виконавчої влади. Обов'язки сприяння розвитку громадянського суспільства віднесені до компетенції підрозділів з питань взаємодії з громадськістю, водночас їх функції нормативно не врегульовані, а кадровий і технічний потенціал залежить від політичних пріоритетів керівництва. Також у системі виконавчої влади відсутній орган, покликаний відігравати провідну роль у згаданій сфері. Через це відповідна державна політика в Україні не має інституційної сталості та розвивається хаотично і неузгоджено.

Ключові слова: громадянське суспільство, державна політика, уряд, органи виконавчої влади, інститути громадянського суспільства, організаційно-функціональне забезпечення.

Тетяна Андрійчук,
кандидат політичних наук,
Секретаріат Кабінету
Міністрів України
ORCID: 0000-0003-3832-6252
andrtet@gmail.com

Tetiana Andriichuk,
PhD in Political Science,
Secretariat of the Cabinet
of Ministers of Ukraine
ORCID: 0000-0003-3832-6252
andrtet@gmail.com

State policy for promoting the development of civil society: problems of organizational and functional providing

Abstract. State policy for promoting the development of civil society is an significant component of the „state – civil society” relations system.

In Ukraine, the direction of promoting the development of civil society was formed in the early 2000s. Three relevant state documents (concept, strategies) have already been implemented and a draft of a new National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine 2021–2026 has been prepared. A number of legal acts on various mechanisms of interaction between executive bodies and civil society organizations (public consultations, public councils, public expertise, etc.) have also been adopted.

The author explores the features of state policy for promoting the development of civil society in Ukraine in terms of its organizational and functional providing and identifies problematic issues that need to be addressed.

In particular, the process of the system’s formation of divisions of executive bodies on issues of interaction with the public is analyzed. Organizational characteristics of such divisions and their functions are considered.

The author paid a special attention to the problems of organizational and functional support in terms of policy formation to promote the development of civil society, definition of standards and coordination of executive bodies activity in the relevant field.

The author substantiated according to the results of the research that in general the state policy of promoting the development of civil society in Ukraine has passed the initial, fundamental stage of formation. However, its overall effectiveness is not sufficient. And organizational and functional providing is one of the factors of this situation.

In particular, the formation of a full-fledged system of special divisions in the executive branch has not yet been completed. Responsibilities for promoting the development of civil society are within the competence of divisions of interaction with the public, while their functions are not regulated, and human resources and technical capacity depends on the political priorities of management. Also, the body designed to play a leading role in this area is not defined in the executive branch. Due to this, the relevant state policy in Ukraine does not have institutional stability and develops chaotically and inconsistently.

In particular, a full-fledged system of special units in the executive branch has not been formed yet

Key words: civil society, state policy, government, executive bodies, civil society organizations, organizational and functional providing.

Взаємодія держави і громадянського суспільства – одна з найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки та практики. Саме вона відіграє центральну роль у розкритті змісту складних суспільно-політичних феноменів (насамперед, феномену демократії), а також лежить в основі важливих концепцій сьогодення – прав людини, правової та соціальної держави, належного урядування та ін. Сучасні розвинені держави декларують відкритість та прозорість у взаємодії з громадянським суспільством, приймають законодавство для підтримки його розвитку та

залучення до прийняття рішень. Довкола відповідних ідей утворюються й міжнародні ініціативи (наприклад, Ініціатива „Партнерство "Відкритий Уряд"”, що об'єднує понад 70 країн), до якої приєдналася і Україна. Водночас недоліки у системі відносин „державна – громадянське суспільство” (неналежний рівень підзвітності, зворотного зв'язку з боку політиків та органів влади, бюрократизм, формалізм і маніпуляції у комунікації та ін.) усе ще мають місце та викликають протестні настрої як у країнах, що розвиваються, так і таких „старих демократіях”, як Франція чи США.

Загалом взаємодія держави і громадянського суспільства у сучасному світі має різні втілення. На жаль, досі є країни-приклади пригнічення громадянського суспільства державою (тоталітарні режими) або переважного впливу держави на громадське життя (авторитарні режими). У низці країн, що трансформуються (перехідні режими), громадянське суспільство формально вже незалежне, але нестале і через свою слабкість залежить від „сильної” держави-опікуна, фінансування іноземними спонсорами. У більшості „старих демократій” не припиняється політична боротьба між ліберальними, лібертаріанськими, консервативними, соціал-демократичними й іншими ідеологічними підходами до зменшення або збільшення ролі держави у суспільному житті. Це свідчить, що говорити про завершення наукових пошуків і віднайдення ідеальної моделі побудови відносин „державна – громадянське суспільство” ще зарано.

Суттєвий внесок у розвиток сучасних уявлень про громадянське суспільство та його взаємодію з державою зробили праці таких дослідників, як А. Арато, Н. Боббіо, Ю. Габермас, Р. Дарендорф, Дж. Кін, Дж. Коен, П. Розанвалон, Ч. Тейлор, М. В. Фолі та ін. Український досвід становлення та розвитку взаємовідносин у системі „державна – громадянське суспільство” тривалий час є предметом ґрунтовного дослідження у працях В. Андрущенко, О. Бабкіної, Г. Зеленько, М. Кармазіної, А. Колодій, О. Корнієвського, І. Кресіної, О. Майбороди, М. Розумного, Ю. Шайгородського та інших вітчизняних дослідників.

Серед нещодавніх досліджень варто виокремити працю Ю. Шайгородського, присвячену аналізу розвитку громадянського суспільства та проблемі „дефіциту демократії” в контексті 30-ї річниці незалежності України [1]. Дослідник обґрунтовує, що громадянське суспільство в Україні, попри всі труднощі його становлення, розвивається й набуває нових якісних і змістовних ознак. Однак подальше формування громадянського суспільства, політичної культури громадян і нової ціннісної системи, вироблення смислів і мотивів практичної діяльності неможливе без участі держави [1, с. 365]. Важливості переосмислення базових засад взаємодії держави і громадянського суспільства на сучасному етапі присвячене і нещодавнє дослідження О. Корнієвського [2]. Один із головних висновків дослідника стосується актуальності для України створення чітких організаційних алгоритмів державно-громадської взаємодії [2, с. 132].

Низка нещодавніх праць вітчизняних науковців присвячена більш вузькому дослідженню характеристик власне державної політики сприяння

розвитку громадянського суспільства в Україні. Зокрема, О. Дем'яненко аналізує особливості реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [3]. В одній із наших попередніх публікацій досліджувався процес становлення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні протягом 2007-2020 років [4]. Спроба дослідити інституційне забезпечення публічно-управлінської діяльності у сфері розвитку громадянського суспільства зроблена С. Сенчою [5], хоча внесок деяких державних органів (зокрема, Секретаріату Кабінету Міністрів України, Міністерства розвитку громад та територій та ін.) залишився поза увагою автора.

Водночас попри увагу науковців до проблем формування та реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні говорити про повне охоплення дослідженнями усіх аспектів цього процесу та завершеність наукових пошуків зарано.

Мета статті – дослідження державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні передусім з точки зору її організаційно-функціонального забезпечення, виокремлення проблемних питань, що потребують пошуку оптимальних шляхів їх розв'язання.

Налагодження взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства в Україні почало набувати системного характеру на початку 2000-х років (хоча окремі спроби у цій сфері мали місце і в 1990-х роках). Цьому передувало, зокрема, поширення практики залучення громадських об'єднань до виборчих кампаній, що потребувало вироблення механізмів подальшої співпраці з органами влади. Крім того, поступово набирали впливу (спочатку у вигляді декларацій) ідеї відкритості та прозорості урядування. Відбувалося і фахове посилення низки інститутів громадянського суспільства (екологічних, молодіжних, експертно-аналітичних тощо), що стали більш активно шукати шляхи впливу на державну політику.

Згадки про відкритість і прозорість діяльності органів влади, інституціональні особливості розвитку громадянського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики почали з'являтися, передусім, у програмах діяльності Кабінету Міністрів України [6, с. 62-63]. Логічним продовженням цієї тенденції стало поступове формування нормативно-правової бази – насамперед, затвердження урядом у 2004 році Порядку участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики і Типового положення про громадські ради при органах виконавчої влади [7].

У 2007 році сприяння розвитку громадянського суспільства було визначено пріоритетом держави в урядовій Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [8]. Прийняття цього концептуального документа можна вважати офіційним виокремленням діяльності зі сприяння розвитку громадянського суспільства як напряму державної політики. Пізніше були реалізовані ще 2 стратегічні документи – затверджені Президентом України Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства [9] і Національна стратегія сприяння

розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [10]. Кожен із згаданих документів відіграв позитивну роль у становленні державної політики у відповідній сфері, хоча поступ у виконанні багатьох стратегічних завдань був неочевидним [4, с. 40].

Реалізація державної політики в будь-якій сфері суттєво залежить від моделі організаційно-функціонального її забезпечення. І державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні не є винятком. Так, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років зародження відповідної політики було багато в чому уможливлено створенням в органах виконавчої влади системи підрозділів, покликаних налагоджувати взаємодію з громадськістю.

Так, у 1998 році уряд на виконання відповідного розпорядження Президента України прийняв рішення про утворення в структурі місцевих органів виконавчої влади (обласних, районних держадміністраціях) підрозділів з питань внутрішньої політики. Однією із функцій таких підрозділів була визначена організація взаємодії з політичними партіями та громадськими організаціями „у справі здійснення соціально-економічних реформ, розбудови демократичної, соціальної, правової держави, розвитку громадянського суспільства” [11].

Протягом декількох наступних років практика створення підрозділів, що організаційно забезпечуватимуть взаємодію з інститутами громадянського суспільства, поширилася і на центральний рівень виконавчої влади. У 2001 році в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України було утворено Управління зв'язків з громадськістю. Згаданий підрозділ, попри те, що в подальшому неодноразово реорганізовувався та перейменовувався, став одним із основних суб'єктів адвокатування (через підготовку пропозицій керівництву уряду, розроблення рекомендацій) створення системи подібних підрозділів у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади.

Слід відзначити, що на початку 2000-х років відповідно до законодавства Кабінет Міністрів України мав повноваження визначати орієнтовний перелік підрозділів центральних органів виконавчої влади. У 2002 році урядовим рішенням було передбачено функціонування в структурі таких органів підрозділу взаємодії із засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю [12]. Як бачимо, процес становлення підрозділів, відповідальних за взаємодію з інститутами громадянського суспільства, був тісно пов'язаний також з функцією взаємодії зі ЗМІ. Це можна пояснити тим, що важливість роботи з медіа була більш очевидною для посадових осіб і цей напрям роботи вже був достатньо усталеним, водночас набір функцій зв'язків з громадськістю лише формувався. Яскравою ілюстрацією є методичні рекомендації щодо положень про підрозділи з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю центральних і місцевих органів виконавчої влади, затверджені у 2003 році наказом Державного комітету телебачення і радіомовлення. Лише 2 з 19 рекомендованих функцій таких підрозділів стосувалися власне нового напрямку роботи – зв'язків з „громадськими структурами” та опублікування проєктів нормативно-правових актів для „обговорення широкою громадськістю” [13].

Уже у 2004 році у звіті про виконання Програми Кабінету Міністрів „Відкритість, дієвість, результативність” відзначалося, що підрозділи зі зв’язків з громадськістю утворені у переважній більшості центральних органів виконавчої влади [14]. Створена система таких підрозділів, хоча і мала функціональну диспропорцію на користь роботи зі ЗМІ, стала організаційним підґрунтям для початку реалізації перших нормативно-правових актів у сфері взаємодії з інститутами громадянського суспільства, насамперед, щодо залучення їх до формування та реалізації державної політики (механізми консультацій з громадськістю, громадських рад, громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади). Дещо пізніше у вже згаданій Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, що офіційно виокремила відповідний напрям державної політики, було задекларовано, що функції із забезпечення її реалізації здійснюють саме підрозділи, відповідальні за взаємодію з громадськістю [8]. Подібні положення містили і дві наступні стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства (2012 і 2016 років) [9; 10].

Протягом наступних років розвиток системи підрозділів з питань взаємодії з громадськістю органів виконавчої влади не стояв на місці. Водночас увесь цей період він супроводжувався низкою проблемних питань, багато з яких не розв’язані і досі. Як уже згадувалося, в урядовому звіті за 2003 рік повідомлялося про створення відповідних підрозділів у більшості (але не всіх) органах виконавчої влади. Цікаво звернути увагу, що і через 10 років – у 2013 році – підрозділи з питань взаємодії з громадськістю так і не функціонували у третині органів виконавчої влади [15, с. 56]. У 2021 році аналіз інформації від органів виконавчої влади свідчить, що спеціальний підрозділ (департамент, відділ, сектор) з питань взаємодії з громадськістю функціонує у близько 80 % органів, натомість у кожному п’ятому органі відповідні функції покладаються на одного працівника чи ситуативно розподіляються між декількома підрозділами.

У цьому контексті звернімо увагу, що відповідно до Законів „Про Кабінет Міністрів України” та „Про центральні органи виконавчої влади” на сьогодні Кабінет Міністрів не має повноважень впливати на визначення структури міністерств чи інших центральних органів виконавчої влади, ці повноваження належать власне керівникам органів. Тому за їх рішенням підрозділ взаємодії з громадськістю може або взагалі не створюватися, або значно реформуватися з кожною зміною керівництва, що, в свою чергу, спричиняє значну плинність кадрів. Від політичної волі посадових осіб залежить і потенціал таких підрозділів (інформація від органів виконавчої влади свідчить, що у понад двох третинах органів кількість фактично працюючих працівників, що виконують функції взаємодії з громадськістю, не перевищує 4 осіб).

На рівні місцевих органів виконавчої влади ситуація є дещо кращою. У межах наданих Законом України „Про місцеві державні адміністрації” повноважень Кабінетом Міністрів України затверджені рекомендаційні переліки структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської

міської держадміністрації, а також районних держадміністрацій, що на сьогодні передбачають функціонування підрозділу з питань інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю [16]. Відзначимо, що у 2019 році вже була спроба вилучити такі підрозділи з рекомендаційного переліку для райдержадміністрацій, що достатньо негативно позначилося на організаційному забезпеченні реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства на місцевому рівні.

Привертає увагу і те, що, як і майже 20 років тому, у переважній більшості органів виконавчої влади підрозділ, що забезпечує взаємодію з громадськістю, виконує одночасно завдання і щодо роботи зі ЗМІ, інформаційної діяльності. Також є випадки одночасного виконання завдань з розгляду звернень громадян, взаємодії з органами державної влади, аналітичного забезпечення та ін. Такий підхід може мати право на життя, бо об'єднання певних комунікаційних функцій в одному підрозділі може позитивно впливати на організацію власне взаємодії з громадськістю. Однак це можливо в межах підрозділів, що мають достатньо велику штатну чисельність (департаменти, управління). Такі приклади підрозділів, як відділ забезпечення взаємодії з державними органами та громадськістю і соціального діалогу (Міністерство охорони здоров'я), відділ з прогнозно-аналітичної роботи, організації СВФЕК, забезпечення зв'язків з громадськістю і ЗМІ (Державна служба експортного контролю) чи сектор міжнародних відносин, науки та зв'язків з громадськістю (Державне агентство лісових ресурсів), викликають сумніви стосовно належної уваги до завдань власне із взаємодії з громадськістю.

Згадані проблеми функціонування підрозділів з питань взаємодії з громадськістю багато в чому спричинені відсутністю їхньої чіткої функціональної визначеності в межах реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Як уже зазначалося, в усіх стратегічних документах з питань підтримки громадянського суспільства були згадки про підрозділи взаємодії з громадськістю як основних виконавців, водночас функції таких підрозділів детально не розкривалися. Такий підхід, з одного боку, певним чином „захищає” функціонування відповідних підрозділів (є згадки в нормативних документах – мають бути підрозділи). З другого боку, він не враховує специфіку завдань та функцій, які можуть мати різні органи виконавчої влади під час реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Наприклад, значна частина завдань відповідних стратегій стосувалася удосконалення законодавства (щодо реєстрації інститутів громадянського суспільства, їх фінансової підтримки і створення сприятливого податкового середовища, залучення до надання соціальних послуг тощо), а отже, на практиці не могла бути віднесена до функцій власне підрозділів з питань взаємодії з громадськістю (розробку відповідного законодавства здійснюють інші фахові підрозділи).

Окремо слід зупинити увагу і на проблемі організаційно-функціонального забезпечення в частині формування політики сприяння розвитку громадянського суспільства, визначення стандартів та координації діяльності органів виконавчої влади у відповідній сфері.

Одразу відзначимо, що система формування політики у різних сферах суспільного життя в Україні, крім низки винятків, забезпечується міністерствами. Цей механізм добре спрацьовує у випадку усталених сфер політики, в яких чітко переважає компетенція конкретного міністерства (освіта, економіка, соціальна політика, охорона здоров'я тощо). Натомість питання створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства мають різний характер і частково зачіпають компетенцію багатьох міністерств. Тому міністерство, відповідальне за створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, досі чітко не визначене.

Протягом майже 20 років готувати проєкти актів законодавства та визначати стандарти у відповідній сфері доручалося *ad hoc* різним міністерствам, центральним органам виконавчої влади зі спеціальним статусом чи іншим органам. Так, на початку 2000-х років, коли, як уже згадувалося, напрям співпраці з громадськістю був тісно пов'язаний із взаємодією зі ЗМІ, розробку окремих актів та рекомендацій здійснював Державний комітет телебачення і радіомовлення. Одночасно окремі проєкти актів, зокрема проєкт першої постанови Кабінету Міністрів про проведення консультацій з громадськістю та функціонування громадських рад при органах виконавчої влади [7], були підготовлені та внесені на розгляд уряду Секретаріатом Кабінету Міністрів. Пізніше за дорученням керівництва уряду значна частина проєктів актів, що стосувалася питань розвитку громадянського суспільства, розроблялася Міністерством юстиції у межах забезпечення конституційних прав громадян на створення громадських об'єднань, участь в управлінні державними справами. Однак жодного разу в положенні про це міністерство не було згадано про формування політики саме у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

Практика свідчить, що розроблення та реалізацію актів законодавства з окремих питань сприяння розвитку громадянського суспільства здійснює відповідно до компетенції чи не половина міністерств, що входять до складу уряду: Міністерство соціальної політики (питання волонтерської діяльності, залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг, підтримка діяльності громадських організацій осіб з інвалідністю та ін.); Міністерство молоді та спорту (підвищення громадянської активності молоді, сприяння діяльності молодіжних громадських організацій, фінансова підтримка їх проєктів та ін.); Міністерство у справах ветеранів (сприяння діяльності об'єднань ветеранів, фінансова підтримка їх проєктів та ін.); Міністерство економіки (розвиток соціального підприємництва, загальні засади фінансової підтримки проєктів інститутів громадянського суспільства); Міністерство фінансів (питання діяльності неприбуткових організацій); Міністерство освіти і науки (розвиток громадянської освіти); Міністерство розвитку громад та територій (сприяння участі громадськості на місцевому рівні, діяльності органів самоорганізації населення та ін.); Міністерство культури та інформаційної політики (сприяння діяльності культурних товариств, творчих спілок, релігійних організацій) тощо. За

такого підходу політика сприяння розвитку громадянського суспільства залишається хаотичною та неузгодженою з багатьох питань.

Відзначимо декілька спроб уряду визначити міністерство, відповідальне за формування та координацію політики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства. Так, у межах виконання Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки готувати річні плани заходів було доручено Міністерству розвитку громад та територій. У його структурі навіть був створений сектор сприяння розвитку громадянського суспільства. Однак показово, що до положення про згадане міністерство це завдання не було внесено, таким чином воно залишалося додатковим і другорядним. Не передбачалося і здійснення міністерством моніторингу та координації реалізації урядових річних планів дій.

Наприкінці 2019 – на початку 2020 року відбулася спроба створення Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства, діяльність якого мало спрямовувати Міністерство культури, молоді та спорту. Такий підхід враховував досвід деяких європейських країн, в яких питаннями громадянського суспільства опікується відомство, відповідальне також за молодіжну політику (наприклад, у Великій Британії чи Швеції). Щоправда, в положенні про вітчизняне агентство функції з питань сприяння розвитку громадянського суспільства кількісно значно поступалися роботі з молоддю [17]. Однак, на наш погляд, сам факт офіційного закріплення за конкретним центральним органом виконавчої влади низки важливих для розвитку громадянського суспільства функцій (формування і розвиток громадянських компетентностей у громадян; розвиток організаційних спроможностей інститутів громадянського суспільства; сприяння їх участі у формуванні та реалізації державної політики тощо) став би новим кроком у становленні відповідної державної політики. Разом з цим, через зміну складу уряду та подальше переформатування системи центральних органів виконавчої влади такий підхід так і не був реалізований і статус-кво відсутності інституційного лідерства в сфері сприяння розвитку громадянського суспільства відновився.

У цих умовах значну частину завдань у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства на практиці реалізує урядовий апарат – Секретаріат Кабінету Міністрів України. Зокрема, секретаріат здійснював моніторинг та публічне звітування про реалізацію Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, а також організовував процес підготовки проєкту нової стратегії, в рамках якого у 2020 році – на початку 2021 року було проведено понад 40 публічних обговорень [18]. Певний період секретаріат забезпечував функціонування спеціального урядового вебсайта „Громадянське суспільство і влада”. На сьогодні на його заміну функціонує рубрика „Громадянське суспільство і влада” Урядового порталу [19], що вміщує інформацію про реалізацію стратегічних документів у відповідній сфері, проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю, результати громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади, надання фінансової підтримки інститутам громадянського суспільства та ін. Секретаріат Кабінету

Міністрів також організовує розроблення рекомендацій та проведення тренінгів стосовно забезпечення органами виконавчої влади відкритості своєї діяльності, залучення громадськості до прийняття рішень. Водночас обсяг повноважень секретаріату обмежений – він не може повноцінно виконувати функції, що відповідно до закону мають виконувати міністерства як органи, які формують та організують реалізацію державної політики.

Пошук органу виконавчої влади, який би відіграв провідну роль у впровадженні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, суттєво ускладнений і тим, що ми не можемо використати якийсь загально прийнятий зразок з іноземної практики. На відміну від багатьох сфер державної політики, в яких європейські країни мають більш схожий досвід, саме у питаннях сприяння розвитку громадянського суспільства їх досвід є розрізненим та залежним від внутрішніх політичних процесів. Для прикладу, у Великій Британії відповідні повноваження тривалий час виконує Офіс з питань громадянського суспільства, який нещодавно переформатований в Офіс громадянського суспільства та молоді у складі Департаменту (міністерського рівня) з питань цифрових технологій, культури, ЗМІ та спорту [20]. До його відання належать питання благодійності, волонтерства, соціального підприємництва, а також координації реалізації Стратегії громадянського суспільства. У Швеції функціонує Агентство у справах молоді та громадянського суспільства, завданням якого є покращення умов для діяльності інститутів громадянського суспільства, у т. ч. надання фінансової підтримки [21].

В Естонії відповідні повноваження надані Міністерству внутрішніх справ (поряд з питаннями забезпечення громадського порядку та охорони державного контролю) [22]. Міністерство аналізує, планує та координує політику з питань громадянського суспільства (зокрема, в контексті виконання Концепції розвитку громадянського суспільства), а також підтримує розвиток його інститутів через спеціальний національний фонд. У Словенії координацію реалізації Стратегії розвитку неурядових організацій та волонтерства забезпечує Міністерство державного управління. Воно надає співфінансування проєктам інститутів громадянського суспільства, організовує роботу Фонду розвитку неурядових організацій, підтримує діяльність регіональних хабів для неурядових організацій [23].

У Польщі уряд створив цілу систему інституцій, покликаних підтримувати розвиток громадянського суспільства. Зокрема, в урядовій Канцелярії (апараті) працює Департамент громадянського суспільства, який готує програми підтримки громадянського суспільства та сприятливе для його розвитку законодавство, організовує діяльність Ради з питань суспільно корисної діяльності та забезпечує ведення діалогу з інститутами громадянського суспільства [24]. Також функціонує Комітет суспільної користі (очолює віцепрем'єр-міністр) – орган державного управління, створений для координації та організації співробітництва між органами державного управління і суб'єктами, які працюють у сфері волонтерства та суспільної користі [25]. Окремою інституцією (зі статусом органу виконавчої влади) є Національний інститут свободи – Центр розвитку громадянського

суспільства, що реалізує заходи щодо розвитку громадянської та патріотичної просвіти, а також програми розвитку недержавного сектору та волонтерської діяльності [26].

Різноманітність іноземного досвіду свідчить про неможливість застосування в Україні єдиного зразка та важливість детального розгляду кожної конкретної іноземної практики, визначення її сильних і слабких сторін та впливу внутрішньополітичних чинників.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти низки висновків стосовно особливостей організаційно-функціонального забезпечення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та проблем, що потребують пошуку оптимальних шляхів розв'язання.

Насамперед, можемо констатувати, що в цілому державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні пройшла початковий, засадничий етап становлення. Про це свідчить, зокрема, формування законодавчих засад з різних питань взаємодії органів виконавчої влади з громадянським суспільством, а також певна усталеність практики визначення державою стратегічних завдань у відповідному напрямі (вже реалізовані три стратегічні документи та підготовлений проєкт нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки).

Загалом рух у цьому напрямі є значним позитивом для України, яка досі перебуває на шляху посттоталітарних суспільно-політичних трансформацій і пошуку оптимальної парадигми функціонування держави та її взаємодії зі суспільством. Однак загальна ефективність державної підтримки розвитку громадянського суспільства не є достатньою, що підтверджується як вітчизняними дослідженнями, так і міжнародними рейтингами.

Зокрема, згідно з міжнародним Індексом сталості розвитку організацій громадянського суспільства протягом 2014–2019 років в Україні маємо лише незначні покращення у питаннях організаційної спроможності інститутів громадянського суспільства, їх фінансової життєздатності, розвитку інфраструктури громадського сектору [27]. Проєкт „Барометр ОГС: оцінка середовища для громадянського суспільства у країнах Східного партнерства” у моніторинговому звіті за 2019–2020 роки фіксує низку проблем у сфері правового забезпечення консультацій з громадськістю, захисту свободи мирних зібрань, безпеки громадських активістів тощо [28].

Одним зі слабких місць становлення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства залишається його організаційно-функціональне забезпечення. Система спеціальних підрозділів в органах виконавчої влади формується вже близько 20 років, однак цей процес й дотепер незавершений. Функції таких підрозділів нормативно неврегульовані, тому на практиці їх діяльність суттєво різниться в різних органах (а кадровий і технічний потенціал залежить від політичних пріоритетів керівництва).

Водночас поступ у реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства суттєво стримує відсутність у системі виконавчої влади органу, покликаного відігравати провідну роль у згаданій

сфері (формувати політику, визначати стандарти та координувати діяльність інших органів). Через це відповідна державна політика в Україні не має інституційної сталості та розвивається хаотично і неузгоджено.

Понад те, несталість організаційно-функціонального забезпечення не дозволяє системно впроваджувати орієнтовану на демократичні стандарти модель взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. Натомість, як наголошує Ю. Шайгородський, досі в українській практиці відчутною є тенденція до прагнення „підкорення” державою інституцій громадянського суспільства та побудови „моделі” стосунків, у яких інститути громадянського суспільства виконуватимуть функцію своєрідної легітимації рішень і дій органів влади [1, с. 361].

Образно кажучи, ситуація видається такою, що з точки зору декларацій і нормативно-правового забезпечення державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні робить значні кроки вперед, але слабкими інституційними „ногами” і на хиткому ціннісному ґрунті.

Україна прагне швидко наздогнати країни, в яких демократичні процеси, інститути, цінності формувалися століттями. З нормативної точки зору може здаватися, що в нас уже запроваджені ті самі демократичні процедури, що і в європейських країнах (наприклад, публічні консультації чи фінансова підтримка громадських об'єднань). Однак на практиці вони реалізуються проблематично, адже інші складники системи взаємодії „держави – громадянське суспільство” є незрілими та недостатньо ефективними.

Перспективи подальших досліджень. Залишається актуальним подальший пошук шляхів розв'язання проблем державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, у тому числі визначення оптимальної саме для України моделі її організаційно-функціонального забезпечення, що враховуватиме внутрішньополітичні чинники та сучасні тенденції розвитку громадянського суспільства і демократичних процесів. Це стосується, насамперед, вирішення питання, який орган виконавчої влади міг би ефективно формувати політику у відповідній сфері та координувати її реалізацію іншими органами. Ситуацію ускладнює те, що на розвиток громадянського суспільства впливає широке коло питань, віднесених до компетенції різних міністерств, а практика визначення провідного міністерства в європейських країнах є різною та неоднозначною і тому потребує детального аналізу, а не сліпого копіювання.

Важливим напрямом подальших досліджень є і забезпечення відкритості та участі інститутів громадянського суспільства у механізмі координації реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, адже попередня діяльність відповідних координаційних консультативно-дорадчих органів при Президентові України не була достатньо ефективною.

Також важливим є чітке закріплення „базових” функцій та єдиних стандартів роботи підрозділів з питань взаємодії з громадськістю органів виконавчої влади. У кожному конкретному органі вони будуть поєднуватися зі специфічними функціями щодо створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства в певних сферах, віднесених до їх компетенції.

Бібліографічні посилання

1. Шайгородський Ю. Розвиток громадянського суспільства та проблема „дефіциту демократії”. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332–367.

2. Корнієвський О. Українське громадянське суспільство: до оцінки нинішніх спроможностей та перспектив розвитку. *International scientific and practical conference „Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU”*. Wloclawek, Republic of Poland, October 30-31, 2020. Wloclawek : Baltija Publishing, 2020. P. 128–132.

3. Дем’яненко О. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління і права*. 2019. № 4. С. 27–37.

4. Андрійчук Т. Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007-2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 4 (48). С. 36–42.

5. Сенча С. Інституціональне забезпечення публічно-управлінської діяльності у сфері розвитку громадянського суспільства в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 100–107.

6. Андрійчук Т. Урядові рішення як складова розвитку громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 4 (66). С. 60–71.

7. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 № 1378. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF> (дата звернення: 23.08.2021).

8. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1035-2007-%D1%80> (дата звернення: 23.08.2021).

9. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24.03.2012 № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/212/2012> (дата звернення: 23.08.2021).

10. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016> (дата звернення: 23.08.2021).

11. Про утворення підрозділів місцевих органів виконавчої влади з питань внутрішньої політики : постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.1998 № 1715. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1715-98-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

12. Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади та його структурних підрозділів : постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2002 № 1550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1550-2002-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо положень про управління (відділи) з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв’язків з громадськістю апаратів центральних і місцевих органів виконавчої влади : наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 26.03.2003 № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0059603-03> (дата звернення: 23.08.2021).

14. Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2003 році та хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2004 № 315. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-2004-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

15. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні : аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 64 с.

16. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій : постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2012 № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/606-2012-%D0%BF> (дата звернення: 23.08.2021).

17. Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства : постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2019 № 1171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1171-2019-%D0%BF> (дата звернення: 23.09.2021).

18. Підготовка проекту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (дата звернення: 28.08.2021).

19. Громадянське суспільство і влада. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada> (дата звернення: 28.08.2021).

20. Office for Civil Society. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/office-for-civil-society> (дата звернення: 28.08.2021).

21. Swedish Agency for Youth and Civil Society. URL: <https://www.government.se/government-agencies/swedish-agency-for-youth-and-civil-society> (дата звернення: 28.08.2021).

22. Ministry of the Interior. Civil Society. URL: <https://www.siseministerium.ee/en/regional-affairs/civil-society> (дата звернення: 28.08.2021).

23. Nevladne organizacije. URL: <https://www.gov.si/teme/nevladne-organizacije> (дата звернення: 28.08.2021).

24. Departament Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/departament-spoleczenstwa-obywatelskiego> (дата звернення: 28.08.2021).

25. Komitet Do Spraw Pożytku Publicznego. URL: <https://www.gov.pl/web/pozytek> (дата звернення: 28.08.2021).

26. Narodowy Instytut Wolności jest Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://niw.gov.pl> (дата звернення: 28.08.2021).

27. Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства. 2019 : звіт по Україні. *Агентство США з міжнародного розвитку; Бюро з питань демократії, конфліктів та гуманітарної допомоги; Центр передового досвіду з питань демократії, прав людини та врядування; Український незалежний центр політичних досліджень*. 2020. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf> (дата звернення: 30.08.2021).

28. CSO METER Assessing the civil society environment in the Eastern Partnership Countries. *Ukraine Country Update*. 2020. URL: <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2020-12/CSO-METER-Ukraine-country-update-2020.pdf> (дата звернення: 30.08.2021).

References

1. Shaihorodskiy Yu. Rozvytok hromadianskoho suspilstva ta problema „defitsytu demokratii”. *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 332–367 (Civil society development and the problem of „democracy deficit”).

2. Korniiievskiy O. Ukrainske hromadianske suspilstvo: do otsinky nynishnykh spromozhnosti ta perspektyv rozvytku. *International scientific and practical conference „Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU”*. Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31, 2020. Wloclawek : Baltija Publishing, 2020. P. 128–132 (Ukrainian civil society: the assess of the current capabilities and prospects for development).

3. Demianenko O. Derzhavna polityka spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Universytetski naukovy zapysky: Chasopys Khmelnytskoho universytetu upravlinnia i prava*. 2019. № 4. S. 27–37 (State Policy to Promote Civil Society Development in Ukraine).

4. Andriichuk T. Derzhavna pidtrymka rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2007-2020 rokakh: stratehichni zavdannia ta mekhanizmy realizatsii. *Visnyk NTUU „KPI”. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. 2020. № 4 (48). S. 36–42 (State support for the development of civil society in Ukraine in 2007–2020: strategic objectives and implementation mechanisms).

5. Sencha S. Instytutsionalne zabezpechennia publichno-upravlinskoi diialnosti u sferi rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia*. 2020. Tom 31 (70). № 4. S. 100-107 (Institutional support of public administration activities in the field of civil society development in Ukraine).

6. Andriichuk T. Uriadovi rishennia yak skladova rozvytku hromadianskoho suspilstva. *Naukovy zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2013. Vyp. 4 (66). S. 60–71 (Government decisions as a component of civil society development).

7. Deiaki pytannia shchodo zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.10.2004 № 1378. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF> (Some issues regarding public participation in the formation and implementation of state policy).

8. Pro skhvalennia Kontseptsii spriyannia orhanamy vykonavchoi vlady rozvytku hromadianskoho suspilstva : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.11.2007 № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1035-2007-%D1%80> (On approval of the Concept of assistance of executive bodies to the development of civil society).

9. Pro Stratehiiu derzhavnoi polityky spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini ta pershocherhovi zakhody shchodo yii realizatsii : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.03.2012 № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/212/2012> (On the Strategy of state policy to promote the development of civil society in Ukraine and Priority measures for its implementation).

10. Pro spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.02.2016 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016> (On promoting the development of civil society in Ukraine).

11. Pro utvorennia pidrozdiliv mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady z pytan vnutrishnoi polityky : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.10.1998 № 1715. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1715-98-%D0%BF> (About formation of divisions of local executive bodies on issues of internal policy).

12. Pro uporiadkuvannia struktury aparatu tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady ta yoho strukturnykh pidrozdiliv : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15.10.2002 № 1550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1550-2002-%D0%BF> (On streamlining the structure of the staff of central executive bodies and its structural subdivisions).

13. Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo polozhen pro upravlinnia (viddily) z pytan vzaiemodii z zasobamy masovoi informatsii ta zviazkiv z hromadskisti aparativ tsentralnykh i mistsevykh orhaniv vykonavchoi vlady : nakaz Derzhavnoho komitetu telebachennia i radiomovlennia Ukrainy vid 26.03.2003 № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0059603-03> (About the statement of Methodical recommendations concerning department (unit) of interaction with mass media and public relations of the central and local executive bodies).

14. Pro pidsumky sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy u 2003 rotsi ta khid vykonannia Prohramy diialnosti Kabinetu Ministriv Ukrainy : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.03.2004 № 315. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-2004-%D0%BF> (On the results of socio-economic development of Ukraine in 2003 and the implementation of the Program of the Cabinet of Ministers of Ukraine).

15. Vlada, suspilstvo, hromadianyn: problemy vzaiemodii v suchasni Ukraini : analychna dopovid / za red. O. M. Maiborody. Kyiv : IPEnd im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. 64 s. (Power, society, citizen: problems of interaction in modern Ukraine).

16. Pro zatverdzhennia rekomendatsiinykh perelikiv strukturnykh pidrozdiliv oblasnoi, Kyivskoi ta Sevastopolskoi miskoi, raionnoi, raionnoi v mm. Kyievi ta Sevastopoli derzhavnykh administratsii : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.04.2012 № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/606-2012-%D0%BF> (About the statement of recommendatory lists of structural divisions of regional, Kiev and Sevastopol city, regional and district in Kyiv and Sevastopol state administrations).

17. Deiaki pytannia diialnosti Derzhavnoho ahentstva rozvytku molodi ta hromadianskoho suspilstva : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.12.2019 № 1171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1171-2019-%D0%BF> (Some issues of the State agency for youth development and civil society).

18. Pidhotovka proektu Natsionalnoi stratehii spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriannia-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriannia-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (Preparation of a draft of National strategy for civil society development in Ukraine for 2021–2026).

19. Hromadianske suspilstvo i vlada. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada> (Civil society and government).

20. Office for Civil Society. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/office-for-civil-society>

21. Swedish Agency for Youth and Civil Society. URL: <https://www.government.se/government-agencies/swedish-agency-for-youth-and-civil-society>

22. Ministry of the Interior. Civil Society. URL: <https://www.siseministerium.ee/en/regional-affairs/civil-society>

23. Nevladne organizacije. URL: <https://www.gov.si/teme/nevladne-organizacije>

24. Departament Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://www.gov.pl/web/premier/departament-spoleczenstwa-obywatelskiego>

25. Komitet Do Spraw Pożytku Publicznego. URL: <https://www.gov.pl/web/pozytek>

26. Narodowy Instytut Wolności jest Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego. URL: <https://niw.gov.pl>

27. Indeks stalosti rozvytku orhanizatsii hromadianskoho suspilstva. 2019 : zvit po Ukraini. *Ahentstvo SShA z mizhnarodnoho rozvytku; Biuro z pytan demokratii, konfliktiv ta humanitarnoi dopomohy; Tsentri peredovoho dosvidu z pytan demokratii, prav liudyny ta vriaduvannia; Ukrainskyi nezaleznyi tsentr politychnykh doslidzhen.* 2020. URL: <http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/CSOSI.pdf> (Sustainability index of civil society organizations. 2019: Report on Ukraine).

28. CSO METER Assessing the civil society environment in the Eastern Partnership Countries. *Ukraine Country Update.* 2020. URL: <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2020-12/CSO-METER-Ukraine-country-update-2020.pdf>

Стаття надійшла до редакції 08.09.2021